

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚ” CLUJ-NAPOCA

TEZĂ DE DOCTORAT

-Rezumat-

**CARTE ȘI TIPAR ÎN SECOLELE XV-XVII.
FIZIONOMIE, ARTĂ ȘI TEHNICĂ TIPOGRAFICĂ ÎN
SECOLELE XV-XVII**

Conducător științific:

Prof. univ. dr. Nicolae EDROIU

Membru corespondent

al Academiei Române

Doctorand:

Sorin CRIȘAN

CUPRINS

ARGUMENT	5
TIPARUL EUROPEAN ÎN SEC. XV-XVII (GERMANIA, ITALIA, FRANȚA, ȚĂRILE DE JOS)	7
1. Considerații generale	8
2. Germania și expansiunea tiparului	20
2.1. Mainz	20
2.2. Augsburg	22
2.3. Nürnberg	24
2.4. Colonia (Köln)	25
2.5. Lübeck	26
2.6. Strasbourg	26
2.7. Basel	26
2.8. Wittenberg	29
2.9. Frankfurt	29
3. Italia și triumful tiparului	31
3.1. Roma	32
3.2. Veneția	33
4. Franța și dinastia tipografilor savanți	37
4.1. Paris	38
4.2. Lyon	40
4.3. Josse Bade	42
4.4. Familia Estienne	43
4.5. la Compagnie des Golfarins	46
4.6. Familia de Tournes	47
5. Țările de Jos	49
5.1. Christophe Plantin și dinastia Plantin-Moretus	49
5.2. Dinastia Elsevier	54
6. Activitatea editorială în Europa sec. XV-XVI	56
7. Marca tipografică	77
8. Cărțile de „embleme”	82
9. Legăturile de carte	84
10. Concluzii	90
TIPARUL TRANSILVAN ÎN SEC. XV-XVII	93
1. Aspecte generale	94
2. Fabricile de hârtie în Transilvania sec. al XVI-lea	109
3. Filigranul hârtiei transilvănene	118
4. Achiziția și circulația cărților tipărite în sec. XV-XVII	124
5. Rolul învățământului în achiziția de carte	140
6. Arta ornamentală a tipăriturilor transilvănene din sec. XV-XVII	143
7. Însemnările de posesie	155
8. Biblioteca Capitlului Romano-Catolic din Oradea	164
9. Biblioteca Romano-Catolică „Lyceum”	169
10. Biblioteca mănăstirii franciscane din Șumuleu Ciuc	171
11. Brașov – etapa tipăriturilor honteriene	174
12. Coresi	183
13. Sibiu și primele tipărituri slavo-române	194
14. Clujul și tipografia Heltai-Hoffgreff	205

15. Alba Iulia	214
16. Tipografia din Sebeș	218
17. Tipografia de la Orăștie	222
18. Tipografia Karádi din Abrud	226
19. Incunabilele Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române	227
20. Concluzii	235
BIBLIOGRAFIE	238
ANEXĂ	
Incunabilele 1-65 din Fondul Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române (descriere)	251

CUVINTE-CHEIE

istoria cărții
istoria tiparului
arta tiparului
circulația cărții
sec. XV-XVII

ARGUMENT: Studiul nostru intitulat *Carte și tipar în secolele XV-XVII. Fizionomie, artă și tehnică tipografică în secolele XV-XVII* se constituie ca un demers analitic care urmează o dublă coordonată. Cea dintâi, diacronică, are în vedere evoluția tiparului în Europa (mai cu seamă în Italia, Germania, Franța, Țările de Jos) și în Transilvania (Brașov, Sibiu, Alba Iulia, Cluj etc.), în contextul istoric, politic, social și cultural al secolelor XV-XVII. A doua, sincronică, vizează ansamblul elementelor constitutive ale artei tiparului (cu precădere descrierea literelor de rând, a letrinelor, frontispiciilor, și vignetelor, a imaginilor realizate prin tehnica xilogravurii și prin miniere, a filigranelor hârtiei întrebuintate, a detaliilor legate de legătura tipăriturilor sau de specificitatea unor anumite oficine etc.).

TIPARUL EUROPEAN ÎN SEC. XV-XVII

CONSIDERAȚII GENERALE: Apariția și dezvoltarea unei arte a tiparului în Transilvania, dar și circulația cărților imprimate în atelierile Occidentului trebuie privite în contextul unei istorii extrem de frământate a perioadei secolelor al XV-lea – al XVII-lea. Numeroase schimbări survenite în plan politic, uneori cu consecințe dramatice asupra comunităților aflate în teritoriile de la răsărit de Carpați au generat, pe de o parte, dezvoltarea comerțului cu carte (atunci când a fost urmărită propagarea ideilor novatoare), pe de alta, impietarea sau chiar interzicerea difuzării tipăriturilor de orice fel (în cazul în care conținutul acestora ofensa normele bisericii, pe cele ale statului sau ale unei anumite comunități, bresle sau organizații). Să reținem faptul că, începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, Transilvania a fost prinsă între dependența Țărilor Române față de Poartă și războaiele purtate de Imperiul Otoman cu cel Habsburgic, războaie care se vor sfârși cu hegemonia turcilor în Europa Centrală și cu momentul „istoric” al păcii de la Adrianopol (1451-1452) între Imperiul Otoman și Ungaria. Totodată, în secolul al XVI-lea, cartea tipărită s-a aflat în centrul atenției bisericii, fiind fie promovată, atunci când a fost vorba de tipărituri canonice și a servit interesele preoțimii, fie atacată, marginalizată sau chiar interzisă, atunci când s-a opus ideilor clerului. Din acest motiv, imprimeriile (iar apoi editurile) au fost supuse unei stricte supravegheri, fiind vizibil un regres al producției tiparului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În secolul Renașterii, cartea tipărită și-a început cariera ca obiect de artă, fiind prețuită de colecționarii secolelor care au urmat. Ilustrația de carte prin xilogravură pălește întrucâtva în secolul al XVII-lea în Franța reducându-se la cel mult două portrete pentru o carte. În schimb se va dezvolta tehnica în acva-forte, favorabilă unui joc superior de umbre și lumini și cu o calitate sporită a semnelor plastice. Dacă între 1500 și 1520-1525 vorbim de așa-numitele post-incunabile, datorită unor trasături de punere în pagină comune cu cele ale primelor tipărituri, după 1525 cartea tipărită dobândește caracteristici care o separă de modelul medieval. Apare punctuația, așezarea în pagină fiind aerată și permițând o mai ușoară lectură a textului. În primii ani ai secolului al XVI-lea se păstrează colofoniul, pentru a indica titlul lucrării, autorul, traducătorul, tipograful etc. Autorul și titlul erau menționați într-un „capitel”, informațiile suplimentare apăreau într-un „cum indice”, „cum comentariis” sau „cum scholia”, iar la „bază” apărea localitatea, tipograful și anul de apariție. La Veneția sfârșitului de secol al XV-lea și începutului de secol al XVI-lea, precum și în Germania secolului al XVI-lea, frecvent utilizat era colofoniul sub forma unei jumătăți de clepsidră.

Secolul al XVII-lea este considerat un secol de tranziție în istoria cărții. Este secolul în care apar marile genuri literare, un loc important ocupându-l creația populară. Cartea devine tot mai mult un instrument uzual de informare (de lectură). Tirajele majorității operelor se apropie de 2000 exemplare, însă excepție vor face lucrările religioase și teologice, manualele școlare și cărțile de literatură populară. Ilustrațiile erau obținute prin gravură în metal, utilizată tot mai mult în locul celei în lemn, iar în frontispiciul lucrării (pe prima pagină) apare tot mai des portretul autorului. În ceea ce privește producția tipografică a

secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, se apreciază că s-au păstrat cel mult un sfert din numărul lucrărilor, cărțile cele mai afectate fiind cele de popularizare, dar și foile volante, manifestele, apelurile, calendarele, cărțile „eretice” și pamfletele etc.

GERMANIA ȘI EXPANSIUNEA TIPARULUI: La sfârșitul secolului al XV-lea, în Germania au existat tipografii în 60 orașe, însă doar 12 oficine au avut o importanță deosebită, fiind strâns legate de dezvoltarea economică, financiară sau comercială în care se aflau: în sudul Germaniei s-au evidențiat Basel, Augsburg, Strasbourg și Nürnberg, iar în nord, Köln, Lübeck și Bruges. Majoritatea tipografiilor de pe teritoriile germane au utilizat corpuri de literă identice sau asemănătoare, ceea ce, pe de o parte facilitează identificarea furnizorilor pentru diferitele imprimării, pe de alta face dificilă stabilirea atelierelor în care au fost tipărite acele lucrări din care s-au păstrat doar fragmente.

ITALIA ȘI TRIUMFUL TIPARULUI: Ideea unei vieți înnoite, lansată în orașele-stat italiene la jumătatea secolului al XIV-lea, face un retur după numai un veac și jumătate, pentru a se metamorfoza în noua artă, a tiparului, întrucât „ceea ce *renaște*, se reafirmă și se glorifică nu este numai, și nu în primul rând, lumea valorilor antice, clasice, grecești și romane, față de care există, într-adevăr, o întoarcere programatică. Deșteptarea culturală ce caracterizează Renașterea încă de la început reprezintă, înainte de toate, o reînnoită afirmare a omului, a valorilor umane, în domenii multiple: de la arte la viața civilă”. Înflorirea artei tiparului va face din Italia una dintre cele mai importante țări în producția și difuzarea de carte. La începutul secolului al XVI-lea, cărțile provenite din tipografiile italiene au ajuns a fi vândute într-un ritm care a depășit de departe așteptările librarilor. Nordul înstărit al Italiei va însemna și spațiul în care va crește în scurt timp numărul tipografiilor, evidențiate fiind orașele Roma, Veneția, Milano și Florența; nu poate fi neglijată, însă, mulțimea de tipografii ambulante, care va crește considerabil producția de carte tipărită. Albert Flocon menționează un număr de 70 de imprimării stabile, în Italia anulul 1500.

FRANȚA ȘI DINASTIA TIPOGRAFILOR SAVANȚI: Între 1525-1560 tipografii parizieni au încercat să se elibereze de tradiția gotică, în timp ce atelierelor provinciale au căutat să filtreze și să asimileze descoperirile tehnicii germane și olandeze, ca și noile teme decorative italiene, folosite și de Josse Bade, Robert Estienne și Sebastian Gryphe. În 1527 sunt decretate dimensiunile standard ale hârtiei de tipar, ceea ce a condus la rezolvarea uneia dintre marile probleme ale tipografiilor. Așadar, această perioadă începe cu *Heures de la Vierge*, realizată de Geofroy Tory și se încheie cu *Traité de perspective*. Tipăriturile de acum se remarcă prin calitatea ilustrațiilor, eleganța caracterelor, prin proporția marginilor, prin literele, chenarele, vignetele și ornamentele folosite.

ȚĂRILE DE JOS: În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, tipografiile flamande și olandeze vor cunoaște un avânt care va ajunge să eclipseze centre tipografice celebre ale Europei (desigur, aici trebuie menționat și contextul în care se găseau restul țărilor, decadența Italiei etc.). Iar orașul în care vor fi concentrate majoritatea tipografiilor este unul dintre cele mai înfloritoare orașe ale Europei, portul Anvers. Uniunea de la Utrecht, din 1579, va transforma Olanda într-un spațiu al toleranței, iar dezvoltarea economică și comercială va da libertatea unui pluriconfesionalism neîntâlnit până acum. Se vor evidenția Christophe Plantin și dinastia Plantin-Moretus, iar mai apoi familia olandeză Elsevier.

ACTIVITATEA EDITORIALĂ ÎN EUROPA SEC. XV-XVI: Odată cu apariția tiparului, la 1450, grație lui Gutenberg, meseria de tipograf este cel mai adesea dublată de cea de editor și chiar de librar. Uneori, tipograful este autorul însuși al lucrării. Posesor al unei vaste culturi, considerat un adevărat savant al epocii, acesta va reuși chiar să redreseze textul scris, redându-i calitățile, conforme cu originalul (clasic, de obicei). Cartea tipărită își schimbă încet-încet rostul, trecând de la a fi considerată doar o lucrare artistică, la a i se acorda misiunea de educare și informare. De aici nu va mai fi decât un pas până la democratizarea tipăriturilor, pătrunzând spre păturile largi ale populației.

MARCA TIPOGRAFICĂ: Pentru cărțile secolelor al XV-lea – al XVI-lea, dar nu numai, mărcile tipografice reprezintă adevărate acte de identitate ale producătorilor, ținând seama de faptul că, de regulă, volumele nu se deschideau cu o pagină de titlu, așa cum vom fi obișnuiți să vedem mai târziu în cărțile apărute în marile case tipografice.

CĂRȚILE DE „EMBLEME”: *Emblema* reprezintă un „obiect” compozit, adeseori realizat cu bună știință în manieră bizară, alăturând imagini artistice, reprezentări mitologice sau literare, enunțuri lapidare (devize) sau chiar texte extinse. Interesul pentru embleme a început o dată cu *Emblematum liber* a lui Giovanni Andrea Alciato (Augsburg, oficina Heinrich Steiner, 1531), pentru ca, la scurt timp, să cuprindă întreaga Europă a secolului al XVI-lea.

LEGĂTURILE DE CARTE: Astăzi, nu considerăm că legăturile de carte din secolele al XV-lea – al XVI-lea au servit doar la protejarea blocului de carte și nu au reprezentat doar o modalitate de înfrumusețare și de împodobire a tipăriturilor, ci, asemenea însemnărilor de posesie, se transformă în adevărate izvoare documentare, oferindu-ne numeroase detalii cu privire la istoria cărții, la proprietarii acestora, la modul în care au fost păstrate, la circulația lor etc. Toate acestea se constituie ca forme de reflectare a activității atelierelor în care cărțile au fost legate, particularitățile legăturilor făcând trimitere la stilul adoptat.

CONCLUZII: Secolele al XVI-lea și al XVII-lea se remarcă prin constituirea marilor stabilimente tipografice ale Europei, astfel încât cartea tipărită depășește stadiul aparițiilor singulare și al unei simple curiozități a epocii, devenind un obiect de lectură și un mijloc de informare și educare.

TIPARUL TRANSILVAN ÎN SEC. al XVI-lea al XVII-lea

ASPECTE GENERALE: În elaborarea unei istorii a mentalităților, arta tiparului și circulația cărților joacă un rol primordial, în măsura în care mijloacele și difuzarea lucrărilor scrise (diferitele tipuri și forme de tipărituri) ne pot furniza informații cu privire la un context istoric, social și economic, precum și la expansiunea și interferența ideilor religioase, culturale sau ideologice sau la atmosfera spirituală a vremii. La toate acestea se adaugă efectele de necontestat ale transformării Transilvaniei în principat, în urma disputelor dintre Ioan Zápolya și Ferdinand I și a transformării unei părți a Ungariei în pașalâc. Influența mișcării luterane în Transilvania, încă din primele decenii ale secolului al XVI-lea, a fost hotărâtoare pentru evoluția vieții culturale, în general, și a celei de producție de tipărituri, în special. Primele orașe care vor propaga ideile reformei și ale luteranismului au fost cele cu o populație masiv germană: Sibiu, Brașov, Sighișoara, Bistrița. Tiparul transilvan românesc din secolul al XVII-lea s-a dezvoltat într-un dublu context, cultural – de promovare a limbii autohtone – și religios – de rezistență sau, dimpotrivă, de atașare la principiile calvinismului și Contrareformei. După ce activitatea tipografică a fost întreruptă la Alba Iulia, în 1683 a fost reluată prin tipărirea la Sebeș a cărții *Sicriul de aur* a protopopului Ioan Zoba din Vinț.

FABRICILE DE HÂRTIE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVI-LEA: Istoria hârtiei în spațiul românesc a început în secolul al XIV-lea. În secolul al XVI-lea, urmare a bătăliei de la Mohács (1526) și a restrângerii legăturilor comerciale cu vestul Europei, dar și urmare a disputei dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya, autoritățile voievodatului Transilvaniei au fost nevoite să facă demersurile, pe de o parte, pentru achiziționarea de hârtie din străinătate, prin intermediul comercianților, pe de alta, pentru deschiderea unor tipografii și a unor fabrici de hârtie autohtone. La Cluj, în 1563-1564, Heltai Gáspár a deschis o fabrică destinată atât tipografiei proprii, cât și celorlalte prese din Transilvania iar la Sibiu, moara a fost înființată în 1574 (după ce o primă încercare a eșuat în 1555), furnizând hârtie atât pentru atelierele și cancelariile din Transilvania, cât și pentru cele din Țara Românească.

FILIGRANUL HÂRTIEI TRANSILVĂNESE: Odată cu deschiderea primelor mori de hârtie – la Brașov, Cluj, Sibiu – s-a introdus și filigranul (sau marca de apă), dealtfel, extrem de răspândit(ă), o

dată cu secolul al XIV-lea, în întreaga Europă, într-o mare varietate de forme și imagini. De regulă, acestea erau aplicate pentru a indica proveniența hârtiei, dar și pentru a evita contrafacerea. Astăzi, filigranul reprezintă o sursă importantă de informare, oferind date cu privire la anul și locul de fabricare al hârtiei, dar, cu un grad de eroare bine ponderat, și anul tipăriturilor. Cele mai utilizate desene pentru mărcile de apă sunt de inspirație heraldică sau religioasă, fiind ornamentate cu motive vegetale, animaliere sau antropomorfe.

ACHIZIȚIA ȘI CIRCULAȚIA CĂRȚILOR TIPĂRITE ÎN SEC. XV-XVII: În Țările Române, un factor decisiv atât în ceea ce privește tipărirea cărților, cât și în difuzarea acestora, l-a avut atât *domnia*, cea care patrona tipografiile aflate în mediul laic, cât și *biserica*, atunci când tiparnița ocupa un loc în scriptoriile sale. Mai târziu, începând cu secolul al XVII-lea, târgurile vor fi un sprijin puternic în difuzarea de carte. Un loc aparte în circulația cărților l-au ocupat *colportorii*, adevărați precursori ai librarilor. Constituirea unor biblioteci publice nu s-a realizat doar prin achiziție directă, ci și prin *danii*. Astfel, se evidențiază *dania princiară*, prin care sate și orașe ale Transilvaniei au beneficiat de cărțile oferite de domnitorii Țării Românești și ai Moldovei. Una dintre principale căi de pătrundere a cărților în spațiul românesc a fost și cea a adunărilor preoțești și a negustorilor. În secolul al XVI-lea, legăturile strânse ale sașilor, maghiarilor și a românilor transilvăneni cu marile centre ale Europei și, în special, cu orașele germane, mai cu seamă prin intermediul celor trimiși în Apus pentru studii, au favorizat atât schimburile comerciale și meșteșugărești, cât și pe cele culturale. Se poate spune că tinerii studenți ai universităților apusene (Heidelberg, Wittenberg, Tübingen, Königsberg, Leipzig, Viena, Cracovia, Padova, Bologna, Pavia, Ferrara), reprezentanți atât ai clasei nobiliare cât și ai orașenilor înstăriți, au constituit unul dintre canalele majore de pătrundere în Transilvania a ideilor Renașterii și Reformei. Bibliotecile transilvănene constituite la Târgu-Mureș, Alba-Iulia, Sibiu, Cluj etc. dețin numeroase cărți ale celor plecați, în secolul al XVI-lea, la studii în Apusul Europei. Alături de cei care au constituit fondurile școlilor, se remarcă nobilii și orașenii înstăriți, dornici să-și formeze propriile biblioteci. Se apreciază că, în secolul al XVI-lea, din cele 150-200 milioane de cărți editate în tipografiile Europei, aproximativ 100.000 au ajuns în spațiul Transilvaniei, ceea ce sugerează un interes cert al intelectualilor de aici pentru valorile umanismului.

ROLUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ÎN ACHIZIȚIA DE CARTE: Achizițiile de cărți sunt legate de evoluția școlilor autohtone, precum și de interesul tot mai crescut față de continuarea studiilor în universitățile din Apus. Până în secolul al XIV-lea, singurele instituții de învățământ superior care-i acceptau pe tinerii transilvăneni erau cele din Paris și din Italia, apoi Praga, Viena și Cracovia. Numărul sașilor, maghiarilor și românilor care au studiat în Apus a crescut, în mod firesc, în secolele care au urmat.

ARTA ORNAMENTALĂ A TIPĂRITURILOR TRANSILVĂNENE DIN SEC. XV-XVII: În secolele al XV-lea și al XVI-lea introducerea ornamentelor în arta tipografică este datoare, în cea mai mare măsură, picturii de manuscris, miniaturilor, care au constat din litere împodobite cu diferite motive (zoomorfe, florale, antropomorfe etc), din frontispicii, chenare, decorațiuni ș.a. În spațiul românesc, ornarea și ilustrarea cărților a început o dată cu tipăriturile lui Macarie. Or, acesta, ca majoritatea tipografilor care s-au afirmat mai târziu, în secolul al XVI-lea, în Transilvania și în Țara Românească sunt datori uceniciei făcute, în special, la Veneția sau în alte locuri cu rădăcini ale meșteșugului în orașul italian (de exemplu, în Serbia, Muntenegru sau Polonia). Iar tipăriturile chirilice venețiene ale lui Božidar Vuković reprezintă modele de excepție spre care și-au îndreptat atenția mai toți tipografilor transilvăneni și munteni, de exemplu diacul Coresi, prin frontispiciile tipăriturilor de la Târgoviște și Brașov sau D. Liubavici, prin literele orodate și frontispiciile din *Molitvenicul slavon* (1545) și *Apostolul* (1547). Tiparnița lui Božidar Vuković, înființată la Veneția, în 1518, a scos de sub teacuri un număr mare de cărți, destinate slavilor din sudul Europei. În lucrările tipărite în prima

jumătate a secolului al XVI-lea, xilogravurile erau înglobate în text și erau tipărite într-o singură culoare, urmând a se proceda la retușări prin desenul cu mâna.

ÎNSEMĂRILE DE POSESIE: Însemnările de proprietate ale multora dintre cărțile păstrate nu ne oferă doar informații cu privire la vechimea, conținutul sau tipul ornamentelor folosite, ci ne pot reda traseul pe care l-au avut lucrările, de la ieșirea de sub teascurile tiparnițelor până astăzi. Dar, în același timp, ne conturează și imaginea uneia sau alteia dintre direcțiile spre care s-a orientat intelectualitatea Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Numeroasele notițe apărute pe marginea sau pe spațiile albe ale cărților pot reda atmosfera vieții celor care dețineau lucrările. Tot astfel, *ex librisurile* ca și *supralibrosurile* pot furniza date importante cu privire la proprietarii succesivi ai unei cărți, de cele mai multe ori fiind utilizate de către domnitori, de către cler sau de către instituțiile ecleziastice.

BIBLIOTECA CAPITLULUI ROMANO-CATOLIC DIN ORADEA: Dacă apariția unei dioceze romano-catolice bihorene i se datorează regelui Ștefan I, întemeierea capitlului din Oradea este legată de numele lui Ladislau I. Biblioteca Capitlului, formată, la început, în marea ei majoritate, din cărți liturgice, s-a născut și s-a îmbogățit în urma unor donații ale episcopilor și canonicilor cu studii în străinătate.

BIBLIOTECA ROMANO-CATOLICĂ „LYCEUM”: Biblioteca Romano-Catolică a luat ființă odată cu stabilirea iezuiților la Cluj, în anul 1579, în spațiul Școlii Superioare, adunând o bogată literatură de specialitate, constituită, în parte, pe scheletul fondurilor de carte catolică din Evul Mediu, fonduri respinse de noile biserici protestante din Transilvania.

BIBLIOTECA MĂNĂȘTIRII FRANCISCANE DIN ȘUMULEU CIUC: În secolele al XV-lea și al XVI-lea, biblioteca mănăstirii franciscane din Șumuleu Ciuc a fost considerată una dintre cele mai bogate biblioteci monahale transilvănene în ceea ce privește colecțiile de carte, supraviețuind în chip neașteptat procesului de reformă. De asemenea, biblioteca se remarcă prin păstrarea unor colecții de opere ale unor ordine călugărești desființate, cum sunt cele ale dominicanilor.

BRAȘOV – ETAPA TIPĂRITURILOR HONTERIENE: La Brașov, Honterus a înființat, împreună cu Theobaldus Gryphius, în anii 1538-1539, o tipografie, tipărind 11 lucrări; în total, de sub teascurile sale au ieșit 37 cărți, între care o *Rudimenta Cosmografia* (1541/1542, ediție în versuri – 1366 hexametree – a celei publicate în 1530 la Cracovia. Numărul total al lucrărilor tipărite între 1539-1557 (adică de la înființarea tipografiei și până în anul morții lui Valentin Wagner, colaboratorul și continuatorul lui Honterus) este de 53, din care 33 în latină, 14 în greacă și 6 în limba germană. Optând pentru indicarea locului și a anului de apariție a lucrării, Honterus a evitat să-și treacă numele ca tipograf.

CORESI: Punându-se atât în slujba cărmuitorilor sași și maghiari (a lui Hans Benckner, a nobilului Forró Miklós sau a judeului Lucas Hirscher), cât și a domnitorilor români (a voievozilor Alexandru, Mihnea și Petru Cercel) sau a bisericii (cum a fost cazul mitropolitului Ardealului, Ghenadie), Coresi se numără printre cei mai talentați tipografi ai timpului său. El a fost și creatorul unor caractere chirilice mari, drepte, elegante. Inițialele paragrafelor erau împodobite cu ornamente geometrice și florale, după modelul tipăriturilor italiene.

SIBIU ȘI PRIMELE TIPĂRITURI SLAVO-ROMÂNE: Sibiu se numără printre cele mai importante centre ale Transilvaniei, atât în ceea ce privește editarea de publicații, cât și circulația cărții. Dealtfel aici a existat o tradiție culturală care a început încă în secolul al XIV-lea. Să ne amintim că, în anul 1330, aici a luat ființă, prin efortul călugărilor dominicani, prima bibliotecă de manuscrise. Mai apoi, condițiile sociale, politice și religioase au făcut ca ideile Reformei, prin curente sale culturale, să găsească un teren fertil în Sibiu (ca, de altfel, în toate orașele Transilvaniei populate majoritar cu sași), mai ales prin cărțile imprimare în marile oficine ale Europei, dar și prin cele ale tipografiilor autohtone, mai exact, prin lucrările destinate românilor din spațiul intracarpatic, nevoiți a opta între tradițiile și credințele vechi și cele noi, care le puteau oferi șanse de emancipare socială și culturală. Imaginea unei Sibiu

interesat de cultură trebuie întregită cu cea a unui oraș-cetate devenit centru politic, militar și economic al Universității Săsești. Numele reprezentative pentru tiparul sibian sunt: diacul Lorinț, Albert și Hoffhalter Rudolf, care, după 1574, a început să înzestreze tipografia cu diferite tipuri de litere, precum și cu clișee pentru diferite podoabe, frontispicii, coloane etc.

CLUJUL ȘI TIPOGRAFIA HELTAI-HOFFGREFF: Așa cum menționează V. Ecsedy Judit, în Cluj, activitatea tipografică poate fi împărțită în trei perioade, corespunzătoare, pe de o parte, proprietarilor atelierelor, pe de alta, schimbărilor care au avut loc în arta, fizionomia și circulația cărților. Prima perioadă, cuprinsă între 1550-1574, este cea a tiparului lui Jacobus Lucius, a doua adună publicațiile tipărite în calitate de editor de văduva lui Heltai Gáspár (1575-1582), iar a treia aparține lui Heltai Gáspár junior (1584-1600).

ALBA IULIA: În Alba Iulia, activitatea tipografică a fost legată de cea a vieții bisericii. Atmosfera în care s-a desfășurat activitatea tipografică a lui Lorinț este cea a intensificării procesului de calvinizare a românilor transilvăneni, prin Gheorghe de Sângiorz și Pavel Tordași, ceea ce poate să explice caracterul temporar al activității tipografice din Alba Iulia. Este demn de semnalat privilegiul pe care Lorinț îl obține pentru editarea *Teatraevanghelului*, privilegiu menționat în finalul lucrării

TIPOGRAFIA DIN SEBEȘ: Activitatea lui Coresi cuprinde și etapa tipăriturii de la Sebeș, cea a *Sbornicului slavonesc*, din 1580, a lui Filotei monahul (o culegere de texte cu referire la viețile sfinților), inaugurând tipărirea *Pripealelor* în Transilvania.

TIPOGRAFIA DE LA ORĂȘTIE: Prin *Palia* – imprimată, în 1582, de Șerban Coresi, fiul diaconului Coresi –, istoria tiparului menționează singura carte apărută la Orăștie, în secolul al XVI-lea și una dintre cele mai importante texte românești ale timpului.

TIPOGRAFIA KARÁDI DIN ABRUD: În Abrud – un mic oraș minier din Ardeal – se crede că ar fi existat o tipografie care a funcționat în anul 1569. Informația este furnizată de un volum *in-4°*, cu titlul *Comoedia Balassi Menyhart árultatásáról*, în fapt, un pamflet politic al superintendentului unitarian Karádi Pál.

INCUNABULELE BIBLIOTECHII FILIALEI CLUJ-NAPOCA A ACADEMIEI ROMÂNE: Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române posedă un număr de 177 titluri de incunabule păstrate în original, adică de cărți tipărite în a doua jumătate a secolului al XV-lea, reprezentând, în bună măsură, o oglindă a unei părți a culturii europene renascentiste și un punct de reper pentru toți cei care studiază circulația cărților occidentale în provinciile românești, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, dar și în cele următoare. În ceea ce privește numărul de incunabule deținute, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române se află pe locul doi, după Biblioteca Bruckenthal din Sibiu. Incunabulele se constituie ca un fond aparte în cadrul Colecțiilor speciale și au aparținut, în marea lor majoritate, Bibliotecii Colegiului catolic din Cluj (108 cărți, din care 14 posedă ex-libris șampilă), 25 incunabule au aparținut Bibliotecii Colegiului reformat din Cluj (câteva fiind cu ex-libris șampilă), 18 – Bibliotecii Colegiului unitarian din Cluj (câteva cu ex-libris șampilă), 13 – Fondului Episcopiei romano-catolice din Satu-Mare, 8 – Bibliotecii Centrale din Blaj (Fondul „Timotei Cipariu”), un incunabul a fost achiziționat în anul 1951, iar pentru 4 exemplare nu s-a stabilit încă proveniența (cel mai probabil au aparținut Colegiului catolic).

CONCLUZII: Circulația cărții în secolul al XVI-lea în Transilvania a însemnat un factor major de răpândire a ideilor novatoare ale epocii, pe de o parte ale Renașterii și umanismului, pe de alta curenților religioase noi, constituite în jurul Reformei, luteranismul, calvinismul, unitarianismul etc. Toate acestea au generat transferul contrareformei pe solul românesc, precum și răspunsul bisericii ortodoxe, descumpănite în fața unor transformări de amploare, neașteptate. Interesant de observat este faptul că, în această perioadă, în Transilvania, dar și aiurea, cartea a reprezentat atât scop în sine (prin calitățile sale artistice, pregătind gustul publicului pentru noi și surprinzătoare schimbări), cât și mijloc de propagandă și informare. Intellectualitatea Europei nu putea sta retrasă din fața impulsului latent însă vulcanic de

înnoire a vieții sociale, politice și, mai ales, religioase. Atât comerțul cât și producția de carte autohtonă va crește într-un ritm accelerat în următoarele două secole. În ceea ce privește secolul al XVII-lea, un rol major l-au jucat *Evanghelia cu învățătură*, din 1641, *Catehismul*, din 1642, *Catehismul calvinesc*, din 1648, *Noul Testament de la Bălgrad*, din 1648, *Psaltirea*, din 1651, *Sicriul de aur*, de la Sebeș, din 1683 și *Chiriadromionul* lui Mihail Iștvanovici, din 1699.

BIBLIOGRAFIE

1. LUCRĂRI GENERALE

- BIOGRAPHIE universelle, ancienne et moderne*, vol. 5, Paris, 1812.
- BRIQUET, Charles M., *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, avec 39 figures dans le texte et 16112 facsimilés de filigranes, vol. I-IV, Genève/Paris, Alphonse Picard et fils, 1907.
- BURCHARDT, Jakob, *Cultura Renașterii în Italia*, vol. I-II, traducere de Nicolae Balotă și Gheorghe Ciorogaru, prefață, tabele cronologice, note și indici de Nicolae Balotă, Editura Minerva, București, 2000.
- CARTOJAN, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, prefață de Dan Zamfirescu, postfață și bibliografii finale de Dan Simionescu, București, Editura Minerva, 1980.
- CIOCAN, Rodica, *Politica habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, [teză de doctorat pentru istoria universală], București, 1945.
- COHEN, Gustave, *Écrivains français en Hollande dans la première partie du XVIIe siècle*, Champion, Paris, 1920 (Réimpression, 1976).
- CORSTEN, Severin; FÜSSEL, Stephan; PFLUG, Günther (Ed.), *Lexikon des gesamten Buchwesens*, band IV, Stuttgart, Günther Anton Hiersemann Verlag, 1995.
- CRÎȘAN, Sorin, *Jocul nebunilor*, prefață de Laura Pavel, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003.
- DANKANITS, Adám, *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Bukarest, Kriterion Verlag, 1982.
- DAVIS, Natalie Zemon, *A Trade Union in Sixteenth-Century France*, în „The Economic History Review”, New Series, Vol. 19, No. 1, 1966.
- DICTIONNAIRE des lettres françaises, XVIe siècle*, publié sous la direction de Georges Grentes, Arthème Fayard, Paris, 1951.
- DURANT, Will, *Splendeurs italiennes, la Renaissance à Rome*, în: *Histoire de la Civilisation*, Vol. XV, Ed. Rencontre, Lausanne, 1963.
- FENEȘAN, Costin, *Studentii din Banat la universitățile străine până la 1552*, în „Revista de istorie”, tom XXIX, nr. 12, 1979.
- FIRU, S.I. (și alții), *Antologia gândirii românești. Secolele XV-XIX*, partea I, București, Editura Politică, 1967.
- GARIN, Eugenio, *Omul Renașterii*, traducere de Dragoș Cojocaru, prefață de Maria Carpov, Editura Polirom, Iași, 2000.

- GOFF, Jacques Le; KÖPECZI Béla (sous la direction de), *Intellectuels français, intellectuels hongrois. XIIIe-XXe siècle*, Budapest, Akadémiai Kiadó et Paris, Éditions du C.N.R.S., 1985.
- GOLDENBERG, Samuil, *Clujul în secolul XVI*, București, Editura Academiei R.P. Române, 1958.
- GRAND *Larousse encyclopédique en dix volumes*, tome I-X [avec supplément A-Z], Paris, Librairie Larousse, 1960-1964, [1968].
- HOLBAN Maria; ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Maria M. (sub îngrijirea), *Călători străini despre țările române*, București, Editura Științifică, 1968.
- HURMUZAKI, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI: 1517-1612, cuprinzând documente adunate, adnotate și publicate de Nicolae Iorga, București, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice / Academia Română, 1900.
- IORGA, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, ediția a II-a, București, Editura Ministerului de Culte, 1928.
- IORGA, Nicolae, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Atelierele Grafice I.V. Socecu, 1904.
- IORGA, Nicolae, *Istoria literaturii românești*, ediția a doua, București, Editura Librăriei Pavel Suru, 1925.
- IORGA, Nicolae, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ediție îngrijită de Georgeta Penelea, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
- JAKÓ Klára, *Istoria unei familii patriciene din Cluj în secolul XVI*, în: „Anuarul Institutului de istorie A.D. Xenopol”, Iași, XXX, 1993, pp. 91-95.
- LA GRANDE *Encyclopédie*, sous la direction de Berthelot, vol. I-XXXI, Paris, H. Lamirault et Cie, éditeurs, 1885, 1902.
- LAGARDE, André; MICHARD, Laurent, *XVI-e siècle. Les grands auteurs français du Programme*, II, Bordas, Paris, 1970.
- LEFAIVRE, Liane, *Leon Battista Alberti's [Hypnerotomachia Poliphili: Re-Cognizing the Architectural Body in the Early Italian Renaissance](#)*, Cambridge, MIT Press, 1997.
- MAXIM, Mihai (et al), *Istoria românilor*, vol. IV: *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, Editura Enciclopedică, 2001.
- METEȘ, Ștefan, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I (Până la 1698), ediția a II[-a], revăzută și întregită cu 115 ilustrații, Sibiu, Editura Librăriei Arhidiecezane, 1935.
- NEUMANN, Victor, *Tentația lui homo-europaeus. Geneza spiritului modern în Europa Centrală și de Sud-Est*, București, Editura Științifică, 1991.
- OLTEAN, Vasile, *Școala românească din Șcheii Brașovului*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.

- PĂCLIȘANU, Zenovie, *Legăturile Românilor ardeleni cu reformațiunea în veacul al XVI[-lea]și al XVII-lea*, în: „Cultura creștină”, Blaj, an I, nr. 17, pp. 550-557.
- PASCU Ion; MANOLACHE Anghel; PĂRNUȚĂ Gheoghe; VERDEȘ Ion; *Istoria învățământului din România*, vol. I: *De la origini până la 1821*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- PASCU, Ștefan (sub redacția), *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca, 1974.
- PASCU, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989.
- POP, Ioan-Aurel; NÄGLER, Thomas (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. I: *Până la 1541*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, 2003.
- POP, Ioan-Aurel; NÄGLER, Thomas; MAGYARI András (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. II: *De la 1541 până la 1711*, Cluj-Napoca, Academia Română / Centrul de Studii Transilvane, 2007.
- POPA, Ioan, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, Sibiu, Editura Magister, 2007.
- PUȘCARIU, Sextil, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția III-a, neschimbată, cu o bibliografie critică, un indice și 82 de ilustrații, dintre care șase planșe în culori, în afară de text, Sibiu, Tiparul și Editura Krafft&Drotleff, 1936.
- RÉGI magyarországi nyomtatványok. 1473-1600*; Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Országos Széchényi Könyvtár, 1971.
- REVÁI Nagy Lexikona*, vol. I-XX, Budapest, 1911-1927.
- ROTH, Harald, *Hermanstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*, Köln, Waimar, Wien, Böhlau Verlag, 2006.
- SPĂNU, Anda-Lucia, *Reprezentări grafice ale orașelor între real și imaginar*, în: „Țara Bârsei” nr. 3, 2004, pp. 149-155.
- SZEGEDI, Edit, *Nașterea și formarea identității confesionale luterane în Transilvania: între exigențe teologice și constrângeri politice*, în: „Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica”, VI, 2009, pp. 117-148.
- TEMPEA, Radu, *Istoria bisericii Șcheilor Brașovului*, publicată de Sterie Stinghe, Brașov, Ciurcu, 1899.
- TEUTSCH, Friedrich, *Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen in Bergangenheit und Gegenwart*, W. Krafft, Verlag Hermannstadt, 1923.
- TOCILESCU, Grigore George, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346-1603). Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița*, în text original slav, însoțit de traducere românească, tipărite la Viena, în 1905-1906, în atelierele Adolf Holzhausen S^{sori}, București, Librăria Cartea Românească, 1931.

2. LUCRĂRI DE SPECIALITATE

- ADRIAN, Victor H., *Vedute europene. Album*, București, Editura Meridiane, 1982.
- ANDREESCU, Ana, *Arta cărții. Cartea românească veche. 1508-1700*, București, Editura Capitel, 2006.
- AUDIN, Marius, *Histoire de l'imprimerie par l'image*, vol. I-II, Henri Jonquières éditeur, Paris, 1929.
- AVRIL, François (sous la direction de), *Jean Fouquet, peintre et enlumineur du XVIe siècle*, Coédition Bibliothèque nationale de France / Hazan, Paris, 2003.
- BACĂRU, Livia, *Filigranele cărților tipărite la Câmpulung în secolul al XVII-lea*, în: „Studia Bibliologica”, vol. II, 1969, pp. 67-114.
- BALOGH Jolán, *Az erdélyi Renaissance*, Kolozsvár, 1943.
- BARBIER, Frédéric, *Histoire du livre*, Paris, Armand Colin, 2000.
- BELU, Sabin, *Biblioteca unui umanist transilvan mai puțin cunoscut*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca”, XXX, 1990-1991, pp. 189-198.
- BELU, Sabin, *Bodog Jozsa*, în: „Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények”, IV, 1960, nr. 1-2, pp. 143-148.
- BIELZ, Iulius, *Contribuții la istoricul vechei legătorii de cărți din Transilvania*, Sibiu, Editura Reîntregirea, 1956.
- BINDER, Pavel, *Medici clujeni din secolul al XVI-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca”, XXX, 1990-1991, pp. 199-202.
- BINDER, Pavel, *Un fragment necunoscut al Molitvenicului coresian*, în „Limba română”, an XXII, nr. 4, 1973, pp. 301-304.
- BLÜCHER, Gebhard, *Din istoria hârtiei și a tiparului chirilic din Brașov în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Cumidava”, III, 1969, pp. 159-175.
- BOJAN, Teodor, *În legătură cu arhetipul Psaltirii Scheiene*, în „Lucrările sesiunii științifice din 20-21 decembrie 1972”, Cluj-Napoca, 1973, pp. 161-178.
- BORSA Gedeon, *A XVI. Századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege*, în „Magyar Könyvszemle”, LXXXIX, 1973, pp. 249-266.
- BRUN, Robert, *Le livre français illustré de la renaissance. Etude suivie du Catalogue de principaux livres à figures du XVIe siècle*, Éditions A. et J. Picard, Paris, 1969.
- BRUNET, Jacques-Charles, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, vol. I-V, Paris, 1842-1844.
- BULUȚĂ, Gheorghe, *Scurtă istorie a editurii românești*, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- BULUȚĂ, Gheorghe; DIMA-DRĂGAN, Corneliu, *Manuscrite miniaturate franceze în colecții din România*, Editura Meridiane, București, 1978.

- CHARTIER, Roger, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, traducere din limba franceza de Maria Carpov, în loc de prefață: convorbiri între Maria Carpov și Roger Chartier, București, Editura Meridiane, 1997.
- CHARTIER, Roger; MARTIN, Henri-Jean (sous la direction de) *Histoire de l'édition française, I. Le livre conquérant, Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle*, Fayard, Paris, 1989.
- CIOBANU, Vasile, *Tradiții și premise ale învățământului universitar din Sibiu*, în: „Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica”, VI, 2009, pp. 9-20.
- COLTA, Elena Rodica, *O colecție arădeană mai puțin cunoscută – Biblioteca franciscană de la Radna*, în „Biblioteca și Cercetarea”, Cluj-Napoca, 1986, X, pp. 313-326.
- COLTA, Elena Rodica, *Un exemplar din biblioteca istoricului maghiar Nicolaus Istvanffy (1538-1615), identificat la Arad*, în „Biblioteca și Cercetarea”, VII, Cluj-Napoca, 1983, pp. 182-187.
- CORNEANU, Emilian, *Fabricarea hârtiei la Brașov în secolul al XVI-lea*, în: Elena Helerea, Liviu Sofonea, Angela Repanovici (Ed.), „Hermeneutica. Historiae et philosophiae technicae: Lucrările sesiunii de comunicări CRIFST”, liber 1, București, Editura Universității „Transilvania”, 2004, pp. 41-47.
- CORNEANU, Emilian, *Hârtie și filigran în Brașovul secolului al XVI-lea*, în: „Noema”, nr. 1, 2004, pp. 193-199.
- COTU, Aurel, *O carte rara: Johan Honterus - Rudimenta cosmographica*, în: *Târgoviste, cetate a culturii românești. P I, Studii și cercetări bibliofile*, București, 1974, pp. 235-245.
- CSAPODI-GÁRDONYI Klara; *Die Bibliothek des Erzbischofs Johannes Vitéz*, în : *Gutenberg-Jahrbuch*, 1973, pp. 441-447.
- CSAPODI-GÁRDONYI Klara; *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Budapest, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. DAHL, Svend, *Histoire du livre. De l'Antiquité à nos jours*, préface de Julien Cain, ouvrage illustré de 170 figures, seconde édition revue et augmentée, Éditions Poinat, Paris, 1960.
- CURTICEAN, Doina, *Postincunabula în colecțiile Bibliotecii academice clujene (1501-1520). I*, în „Biblioteca și Cercetarea”, XVII, Cluj-Napoca, 1993, pp. 9-[15].
- DAHL, Svend, *Histoire du livre de l'Antiquité à nos jours*, préface de Julien Cain, seconde édition revue et augmentée, Éditions Poinat, Paris, 1960.
- DAMIAN, Elena, *Sebastian Gryphe – tipograf (I-II)*, în „Biblioteca și cercetarea”, XIX-XX, 1995-1996, Cluj-Napoca, pp. 16-20 (I), 42-46 (II).
- DANKANITS Adám, *L'oeuvre d'Erasm en Transylvanie*, în „Revue roumaine d'histoire”, an IX, 1970, nr. 1, pp. 143-146.
- DEGEORGE, Léon, în *La Maison Plantin à Anvers*, troisième édition, Librairie de Firmin-Didot et Cie, Paris, 1886.
- DELALAIN, Paul, *Les librairies et imprimeurs de l'Académie française, de 1634 à 1793*, A. Picard et fils, Paris, 1907.

- DEMÉNY Lajos în *Le premier texte roumain imprimé*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 3, 1965, pp. 385-412.
- DEMÉNY Lajos; DEMÉNY, Lidia A., *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. Studii, articole, comunicări, introducere de Dan Simionescu, București, Editura Kriterion, 1986.
- DEMÉNY Ludovic, *Primul text românesc imprimat*, in: „Revista bibliotecilor”, an XIX, nr. 6, 1966, pp. 344-349.
- DEMÉNY, Lajos; SIMIONESCU, Dan, *Un capitol important din vechea cultură românească (Teatraevanghelul, Sibiu, 1546)*, în „Studii și cercetări de documentare și bibliologie”, nr. 1, 1965 (Supliment), p. 9.
- DENSUȘIANU Aron, *Catehismul românesc din anul 1544*, în „Revista critică literară”, II, 1894, pp. 260-263.
- DOROBANT, Elena, *Carte veche în Biblioteca Județeană Bistrița-Năsăud. Secolele XV-XVII*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2005.
- DRĂGANU, Nicolae, *Cei dintâi studenți români ardeleni la universitățile apusene*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, IV, București, 1926-1927.
- DRĂGANU, Nicolae, *Mihail Halici (Contribuții la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania”, an IV, p. I, Cluj, 1927, pp. 77-168.
- DRUMMOND, H. J. H., *A Short-Title Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe, 1501-1600*, in *Aberdeen University Library*, Oxford University Press, 1979.
- DUDAȘ, Florian, *Vechi cărți românești călătoare*, București, Editura Sport-Turism, 1987.
- DUMITRU, Silvia, *Ediții frobeniene în fondurile Bibliotecii Centrale Universitare Cluj-Napoca*, în „Biblioteca și Cercetarea”, Cluj-Napoca, III, 1979, pp. 116-125.
- DUPONT, Paul, *Histoire de l’imprimerie*, Paris, L’Harmattan, 1998.
- DUȚĂ, Victor, *Călătorie în lumea scrierii și a tiparului*, București, Editura Sport-Turism, 1988.
- DUȚĂ, Victor, *Călătorie în lumea scrierii și a tiparului*, Editura Sport Turism, București, 1988.
- ERICH, Agnes, *Istoria cărții de la semnele mnemotehnice la cartea electronică*, Târgoviște, Editura Bibliotheca, 2008.
- ERICH, Agnes, *Istoria tiparului românesc de la începuturi până la apariția marilor edituri comerciale*, Târgoviște, Editura Bibliotheca, 2006.
- FEBVRE, Lucien; MARTIN, Henri-Jean, *L’apparition du livre*, Éditions Albin Michel, Paris, 1971.
- FIRMIN-DIDOT, Ambroise, *Essais typographique et bibliographique sur l’histoire de la gravure sur bois*, Paris, 1863.

- FLOCON, Albert, *Universul cărților. Studiu istoric de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, traducere de Radu Berceanu, cu o postfață de Barbu Theodorescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 112.
- FURDUI, Titus, *Date noi privitoare la Tâlcul evangheliilor și Molitvenicul românesc ale lui Coresi*, în „Biblioteca și Cercetarea”, Cluj-Napoca, II, 1980, pp. 20-54.
- GAFTON, Alexandru; ARVINTE, Vasile, *Palia de la Orăștie (1582)*, vol. II: *Studii*, indice de Sorin Guia, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007.
- GECK, Elisabeth, *Gutenberg și arta tiparului*, traducere de Emeric Deutsch, prefață de Dan Dumitrescu, București, Editura Meridiane, 1979.
- GEORGE, Jean; GRAESSE, Théodore, *Trésor de livres rares et précieux ou Nouveau dictionnaire bibliographique*, R. Kuntze, Dresde, 1859-1869.
- GHERMAN, Mihai, *Tiparul din secolul al XVI-lea, între meșteșug și artă*, în *Biblioteca și cercetarea*, vol. IV, Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, 1980.
- GHEȚIE Ion, *Fragmentul Teodorescu*, în: Idem (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1982, pp. 285-298.
- GHEȚIE, Ion, *Coresi și Reforma în lumina unor cercetări noi*, în „Studii și cercetări lingvistice”, an XVIII, 1967, nr. 2, pp. 231-238.
- GHEȚIE, Ion, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei RSR, 1974.
- GHEȚIE, Ion; MAREȘ, Alexandru, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, Editura Minerva, 1994.
- GHEȚIE, Ion; MAREȘ, Alexandru, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- GIURA, Maura Geraldina, *Colecționari și biblioteci din Transilvania în sec. XVI-XVIII*, în: „Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica”, I, 2004, pp. 173-189.
- GLÜCK, Eugen, *Contribuții noi cu privire la circulația cărții umaniste în Țările Române*, în „Biblioteca și Cercetarea”, XIII, Cluj-Napoca, 1989, pp. 211-217.
- GLÜCK, Eugen, *Noi contribuții la circulația cărții umaniste în țara noastră*, în „Biblioteca și Cercetarea”, XIV, Cluj-Napoca, 1990, pp. 96-100.
- GOLDENBERG, Samuil, *Moara de hârtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în: „Studii”, nr. 1, 1960, pp. 113-118.
- GOLDENBERG, Samuil, *Știri din sec. XVI despre Anvers*, în: „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, VII, 1964, pp. 327-328.
- GÖLNER, Carol, *Din istoricul unor biblioteci feudale ale sașilor din Sibiu*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, nr. 5, 1963, pp. 221-229.
- GÖLNER, Carol, *Johannes Honterus – animator al culturii umaniste*, în „Revista Bibliotecilor”, XXVI, nr. 5, 1973, pp. 304-305.
- GROSS, Julius, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, în „Archiv des Vereins”, Sibiu, vol. 24, 1888.

- GYÖRGY Lajos, *A kolozsvári római katolicus Lyceum könyvtár története. 1579-1948*, Budapest, Argumentum, 1994.
- HAȘDEU, Bogdan Petriceicu, *Psaltirea din 1577*, Ediția Academiei Române, București, 1885.
- HERING, Elisabeth, *Povestea scrisului*, București, 1960.
- HERVAL, Ferenc, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVI-e siècle*, în: „Magyar Könyvszemle”, nr. 3, 1965, pp. 201-216.
- HINMAN, Charlton. *The Printing and Proof-Reading of the First Folio*, the Clarendon Press, Oxford, 1963.
- HONTERUS, Johannes, *Rudimenta Cosmographica. Elementele Coosmografieii Brașov 1542*, textul original latin și traducerea în limba română de Valeria Căliman, cu o introducere de Paul Binder și Gernot Nussbächer, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1988.
- HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megaszlása. Magyar slumanizmus*, Budapest, Magyar Szemle Társaságot, 1935.
- HUTTMANN, Arnold; BINDER, Pavel, *Contribuții la cunoașterea vieții și activității diacului Lorinț*, în „Studii de limbă literară și filologie”, II, 1972, pp. 247-257.
- IORGA, Nicolae, (et al.), *Palia de la Orăștie. 1582-1982. Studii și cercetări de istorie a limbii și literaturii române*, București, Editura Eminescu, 1984.
- ITTU, Constantin, *Tainele Bibliotecii Brukenthal*, ediția a II-a revizuită și augmentată de autor, Alba Iulia, Editura „Altip”, 2007.
- JAKLOVSKY, Mariana, *Finalul cărților românești tipărite în secolul al XVI-lea*, în: „Revista Bibliotecii Naționale a României”, nr. 1, 2001, pp. 64-65.
- JAKÓ Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579-1606*, în: „Erdélyi Könyvesházak”, I, Szeged, SA Scriptum KFT, 1991.
- JAKÓ Klára, *Din istoricul primei biblioteci universitare din Cluj (1579-1603)*, în: „Comunicări ale cercurilor științifice studențești. Istorie II”, Cluj-Napoca, 1984, pp. 55-62.
- JAKÓ Klára, *Egyetemi és Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár*, în „Aetas”, 1993, nr. 3, pp. 210-211.
- JAKÓ Zsigmond, *Írás könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976.
- JAKÓ Zsigmond, *Philobiblon transilvan*, cu o introducere de Virgil Cândea, Editura Kriterion, București, 1977.
- JAKÓ Zsigmond; MANOLESCU, Radu, *Scrierea latină în evul mediu*, București, Editura Științifică, 1971.
- JAKÓ, Zsigmond, *Filigrane transilvănene din secolul al XVI-lea*, În: „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Seria Historia”. XIII, fasc. 1, 1968, pp. 3-19.

- JAKÓ, Zsigmond, *Începuturile fabricării hârtiei în țara noastră (I). Morile de hârtie din Brașov și Cluj în secolul al XVI-lea*, în „Revista bibliotecilor”, nr. 3, 1970, pp. 177-181.
- JAKÓ, Zsigmond, *Începuturile fabricării hârtiei în țara noastră (II). Moara de hârtie din Sibiu și problema fabricării hârtiei în Moldova în secolul al XVI-lea*, în „Revista bibliotecilor”, nr. 6, 1970, pp. 369-373.
- KATZ, Bill (Edited by), *A History of Book Illustration: 29 points of view*, New York & London, The Scarecrow Press, Inc., Metuchen, 1994.
- KLECKER, Elisabeth, *Des signes muets aux emblèmes chanteurs: les Emblemata d'Alciat et l'emblématique*, în: „Littérature”, n° 145, 2007, pp. 23-52.
- LABARRE, Albert, *Histoire du livre*, Presses Universitaires de France, Paris, 1970.
- MANGUEL, Alberto, *Istoria lecturii*, traducere din limba engleză: Alexandru Vlad, București, Editura Nemira, 2011.
- MAREȘ, Alexandru, *Câteva observații în legătură cu probabilitatea de datare prin filigrane*, în: „Limba română”, nr. 4, 1973, pp. 305-308.
- MAREȘ, Alexandru, *Data tipăririi Catehismului calvin: 1640 sau 1642?*, în: „Limba Română”, nr. 6, 1974, pp. 541-542.
- MAREȘ, Alexandru, *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinț*, în: „Limba română”, an XIX, 1970, nr. 2, pp. 129-137.
- MAREȘ, Alexandru, *Primul meșter de hârtie din Țările Române*, „Limba română”, an XXII, 1973, pp. 59-62.
- MARTIN, Henri-Jean, *Cartea și civilizația scrisă*, Paris, 1968 (text dactilografiat).
- MARTIN, Henri-Jean, *Un projet de réforme de l'imprimerie parisienne en 1645*, în *Humanisme actif. Mélanges d'ert et de literature offerts à Julien Cain*, vol. I-II, preface par Étienne Dennery, Éditeurs Herman, Paris, 1964.
- MĂRZA Eva, *Identificarea unui postincunabul: Johannes Heroltus, „Sermones Discipuli de Tempore et Sanctis”*, Nürnberg, 1502, în „Biblioteca și Cercetarea”, Cluj-Napoca, V, 1981, pp. 230-235.
- MĂRZA, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702*, Sibiu, Editura Imago, 1998.
- MENSCHENDORFER, Hans; MITTELSTRASS, Otto (bearbeitet von), *Siebenbürgen auf alten Karten: Lazarus Tannstetter 1528, Johannes Honterus 1532, Wolfgang Lazius 1552/56*, Heidelberg, Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 1996.
- MIEDEMA, Hessel, *The Term Emblema in Alciati*, in: „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, 31, 1964, pp. 234-250.
- MITU, Mihai, *O tipăritură din prima jumătate a secolului al XVI-lea și reverberațiile ei transilvănene*, în „Biblioteca și cercetarea”, Cluj-Napoca, X, p. 75-90.
- MOLIN, Virgil, *Interpretări noi în legătură cu Catehismul de la Sibiu*, in: „Mitropolia Ardealului”, nr. 1-2, 1960, pp. 36-54.

- MUCKENHAUPT Erszébet, *Acsíksomlyói Ferences könyvtár kincsei. Köyvleletek 1980-1985*, Budapest-Kolozsvár, Balassi Kiadó-Polis Könyvkiadó, 1999.
- MUREȘANU, Camil, *Istoria scrierii, a cărții și a tiparului*, Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, 1995.
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Contribuții la istoricul bibliotecii lui Honterus*, în: „Revista bibliotecilor”, XXVI, 1973, nr. 12, pp. 742-745.
- NUSSBÄCHER, Gernolt, *Date privind istoricul morii dde hârtie din Lancrăm*, în: „Apulum”, XV, 1977, pp. 682-691.
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, Bukarest, Kriterion Verlag, 1978.
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Moara de hârtie din Brașov în secolul al XVI-lea*, în: „Cumidava”, nr. 1, 1979-1980, pp. 54-69.
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Moara de hârtie din Sibiu*, în: „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, XII, 1979, pp. 279-286.
- OLTEAN, Vasile, *Izvoare coresiene*, în: *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, vol. II, 1983, pp. 243-250.
- OLTEANU, Virgil, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Editura Enciclopedică, București, 1992.
- ONU, Liviu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din Molitvenicul lui Coresi*, în: „Limba română”, an XXII, nr. 5, 1973, pp. 453-466.
- PALL, Francisc, *Cu privire la activitatea de tipograf a lui Coresi. (O știre din 1570)*, în: „Studii și cercetări de bibliologie”, III, București, Editura Academiei RPR, 1960, pp. 261-272.
- PAMFIL, Viorica (ediție îngrijită de), *Palia de la Orăștie. 1581-1582*, București, Editura Academiei R.S.R., 1968.
- PANAITEȘCU, P.P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei RPR, 1965.
- PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia; DEMÉNY, Lidia, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (Secolele XVII-XIX)*, București, Editura Eminescu, 1985.
- PAVEL, Eugen, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- PAVEL, Eugen, *Meșteri tipografi bălgrădeni între 1564-1702*, în: „Apulum”, XVII, 1979, pp. 299-309.
- PINTEA, Emil, *Autori italieni în ediții din secolele XVI-XVIII existente în biblioteca academică clujeană*, în: „Biblioteca și Cercetarea”, XIII, Cluj-Napoca, 1989, pp. 170-191.
- PICLIȘANU, Zenovie, *Câteva contribuții la istoria mănăstirii din Perii Maramureșului*, în: *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*,

- bibliografia operei lui N. Iorga: Ștefan Meteș, Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, 1931.
- PROCOPOVICI, Alexandru, *De la Coresi diaconul la Teofil mitropolitul lui Matei Basarab*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927.
- PUIU, Sidonia, *Circulația cărților lui Georgius Agricola în Transilvania*, în: „Biblioteca și cercetarea”, XVIII, Cluj-Napoca, 1994, pp. 5-13.
- PUTNAM, Geo. Haven, *Books and their makers during the Middle Ages*, vol. I-II, New-York, Hillary House Publishers Ltd, 1962.
- RAB Laura-Mihaela, *Brașovul secolului al XVI-lea – Important centru al tiparului central și est-european*, în: Elena Helerea, Liviu Sofonea, Angela Repanovici (Ed.), „Hermeneutica. Historiae et philosophiae technicae: Lucrările sesiunii de comunicări CRIFST”, liber 1, București, Editura Universității „Transilvania”, 2004, pp. 145-153.
- RĂPĂ-BUICLIU, Dan, *Cartea românească veche: Studia bibliologica*, Galați, Editura Alma, 1999.
- ROUVEYRE, Edouard, *Cunoștințe necesare unui bibliofil (II)*, în: „Biblioteca Bucureștilor”, nr. 8, 2004, pp. 29-34.
- SELEJAN, Anna, *Carte rară și prețioasă. Catalog*, vol. I: *sec XVI-XVII*, Sibiu, 1991.
- SIMIONESCU Dan; BULUȚĂ, Gheorghe, *Scurtă istorie a cărții românești*, [București], Editura Demiurg, 1994.
- SIMIONESCU, Dan, *Catehismul sibian*, în: „Arhiva românească”, 1945-1946, pp. 88-98.
- SIMIONESCU, Dan; BULUȚĂ, Gheorghe, *Pagini din istoria cărții românești*, București, Editura Ion Creangă, 1981.
- SIMON, Zsolt, *Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”, tom. XLVI, 2007, pp. 89-106.
- SOLTÉSZ Zoltánné, *Hans Sebald Beham metszeteinek útmutatása egy XVI. Századi csonka perikópás könyv meghatározásánál*, în: „Az Országos Széchényi Könyvtár Evkönyve”, Budapest, 1959, pp. 190-201.
- SPIELMANN Mihály, *Operele lui Erasmus de Rotterdam la Târgu Mureș*, în „Biblioteca și Cercetarea”, Cluj-Napoca, XI, 1987, pp. 252-267.
- STANCIU, Ilie, *Călătorie în lumea cărții: mică enciclopedie ilustrată*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1970.
- STEINBERG, S.H., *Five Hundred Years of Printing*, new edition, revised by John Trevitt, London, The British Library, 1996.
- SUB SEMNUL lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu (la 60 de ani)*, Cluj, [s.n.], 1974.
- SULICĂ, Nicolae, *Coresi scriitor sau tipograf?*, în: „Gazeta Transilvaniei”, 1901, nr. 202, p. 1 și nr. 208, p. 2.

- SULICĂ, Nicolae, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: liturgia diaconului Coresi, tipărită la Brașov, în 1570*, în: *Șoimii*, III, nr. 9-10, Târgu Mureș, 1927, pp. 24-38.
- SZEGEDI Gergely, *Énekes könyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapest, 1911.
- TÂRGOVIȘTE - *cetate a culturii românești: studii și cercetări de bibliofilie* (Lucrările sesiunii științifice din 21-23 decembrie 1972), București, Editura Litera, 1974.
- THEODORESCU, Mirela, *O copie ardeleană fragmentară a Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei*, în: „Limba română”, XVII, nr. 5, 1969, pp. 449-456.
- TOMESCU, Mircea, *Istoria cărții românești de la începuturi până la 1918*, București, Editura Științifică, 1968.
- TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a közepkorban*, Bukarest, Kriterion Könyvkiado, 1979.
- URS, Adela Otilia, *Diaconul Coresi. Monografie și antologie de texte* (teză de doctorat), Cluj-Napoca, 2009.
- URSUȚIU, Maria, *Tipărituri clujene din secolul al XVI-lea în colecțiile Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei R.R. România*, în: „Biblioteca și Cercetarea”, Cluj-Napoca, nr. IX, 1985, pp. 165-172.
- V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. 1473-1600*, Budapest, Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, (col. „Hungaria Typographica”, I), 2004.
- VALORI *bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*, Muzeul Județean Vâlcea, Râmnicu Vâlcea, 1980.
- VARLAAM, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, Editura Minerva, 1984.
- VERVLIET, Hendrik D.L. (edited and introduced by), *Post-incunabula and their publishers in the Low Countries. A selection based on Wouter Nijhoff's L'art typographique*, Hague, Martinus Nijhoff, 1979.
- VEZIN, Jean, *La fabrication du manuscrit*, în: *Histoire de l'édition française. Le Livre conquérant. Du Moyen Age au milieu du XVIIe siècle*, sous la direction de Roger Chartier et Henri-Jean Martin, Fayard / Promodis, 1989.

3. CATALOAGE

- ADAMS, H. M., *Catalogue of Books printed on the Continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge libraries*, vol. I-II, Cambridge University Press, 1967.
- BIBLIOGRAFIA românească veche (BRV), I-IV, întocmită de I. Bianu, N. Hodoș, D. Simionescu, București, 1903-1944.
- CATALOGUE of Books printed in the XVth century now in the British Museum (BMC), parts I-VIII, litographic reprint, London, British Museum, 1963.

- COPINGER, W.A., Supplement to Hain's *Repertorium bibliographicum or collections towards a new edition of that work* (HC). In two parts. The first containing nearly 7000 corrections of and additions to the collations of works described or mentioned by Hain: The second, a list with numerous collations and bibliographical particulars of nearly 6000 volumes printed in the fifteenth-century, not referred to by Hain. P I-II (vol. I-II) With addenda to pars I and II. And Index by Konrad Burger. Milano, Görlich, 1950.
- DOKOUPIL, Vladislav, *Catalogi librorum saec. XVI typis impressorum, qui in bibliothecis, quae ad Bibliothecam Universitatis Brunensis pertinent asservantur*, Brno, 1959-1977.
- GESAMTKATALOG der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW). Band. I-X (Lief.1). Leipzig-Stuttgart-Berlin, Hiersemann-Akademie Verlag, 1925-1992.
- HAIN, Ludovicus. *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. Typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur* (H). Vol. I-II (4P.) Milano, Görlich, 1948.
- MOSORA, Elena; Hanga, Doina, *Catalogul incunabilelor*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- OLTEAN, Vasile, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, Iași, Editura Edict, 2004.
- RĂPĂ-BUICLIU, Dan, *Bibliografia românească veche. Additamenta, I (1536-1830)*, cuvânt înainte de Dan Simionescu, indice de Mariana Jaklovsky, Bogdan Victor Toader, Editura Alma, Galați, 2000.
- RÉGI Magyarországi Nyomtatványok I (RMNY I), 1473-1600, Budapest, 1971.
- RÉGI Magyarországi Nyomtatványok II (RMNY II), 1601-1635, Budapest, 1983.
- RÉGI Magyarországi Nyomtatványok III (RMNY III), 1636-1655, Budapest, 2000.
- SAJÓ Géza et SOLTÉSZ Erzsébet. *Catalogus incunabulorum que in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* (CIH). Vol. I-II. Budapestini, 1970.
- SCHATZ, Elena-Maria; STOICA, Robertina, *Catalogul colectiv al incunabilelor din România*, București, CIMEC – Institutul de Memorie Culturală, 2007.
- SCHATZ, Elena-Maria, *Incunabile. Catalogul colecției de incunabile*, București, Biblioteca Națională a României, 1995.
- SIPOS Gabor (Ed.), *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár RMK-Gyűjteményeinek Katalógusa*, Cluj-Napoca Scientia Kiadó / Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, Kolozsvár, 2004.